

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2025-63-170-177>

УДК: 801.81

Абдыкеримова А. Э., филол. илимд. докт.

aaida1973@mail.ru

ORCID: 0009-0005-3680-8348

Өмүрбекова М. Ө., магистрант

omurbekovameerim777@gmail.com

ORCID: 0009-0001-6220-3087

К. Тыныстанов ат. БИМУ

Каракол ш., Кыргызстан

«МАНАС» ЭПОСУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ АКАДЕМИК Б. Ө. ОРУЗБАЕВАНЫН ИЗИЛДӨӨЛӨРҮНДӨ

Макалa кыргыз тил илиминин көрүнүктүү өкүлү, тилчи-окумуштуу, академик Б. Ө. Орузбаеванын «Манас» эпосуна арналган айрым изилдөөлөрүн кыскача серептөөгө арналган. Илимий изилдөөлөрүнүн негизги багыттарын кыргыз тил илиминин жана түркологиянын маселелери түзсө да, академик Б. Ө. Орузбаева илимий ишмердүүлүгүндө кыргыз элинин рухий мурастарынын туу чокусу катары саналган «Манас» эпосуна кайрылбай койгон эмес. Бул багыттагы эмгектеринин айрымдары эпостун фольклордук, рухий мурас үлгүсү катары кыргыз элинин тарыхый жана маданий турмушундагы маани-маңызына арналса, башкалары эпостун тилдик аспектинин байланыштуу маселелерге арналган. Ушуга байланыштуу, иште окумуштуунун мындай эмгектеринин айрымдарына, атап айтканда, “История письменности и фольклора киргизов”, “Эпос “Манас” – величайший памятник устного народного творчества”, “Из лексики “Манаса” (клички скакунов)”, “Кыргыз тилинин тарыхын түзүүдө “Манас” эпосунун тили негизги булактардын бири” аттуу макалаларына сереп берүү максаты коюлду. Жыйынтыгында, академик Б. Ө. Орузбаеванын илимий кызыкчылыктарынын алкагы кеңири болгондугу, манастануу илимине да тиешелүү даражада салымын кошо алгандыгы тууралуу бүтүм чыгарылды.

Түйүндүү сөздөр: Б. Ө. Орузбаева, тилчи-окумуштуу, кыргыз тил илими, түркология, “Манас” эпосу, жалпы маселелер, лексика, күлүктөрдүн аталыштары, кыргыз тилинин тарыхы.

Абдыкеримова А. Э., докт. филол. наук

aaida1973@mail.ru

ORCID: 0009-0005-3680-8348

Өмүрбекова М. Ө., магистрант

omurbekovameerim777@gmail.com

ORCID: 0009-0001-6220-3087

ИГУ им. К. Тыныстанова

г. Каракол, Кыргызстан

ПРОБЛЕМЫ ЭПОСА «МАНАС» В ИССЛЕДОВАНИЯХ АКАДЕМИКА Б. О. ОРУЗБАЕВОЙ

Статья посвящена краткому обзору некоторых исследований по эпосу «Манас» выдающегося представителя кыргызского языкознания, ученого-лингвиста, академика Б. О. Орузбаевой. Несмотря на то, что основные направления ее научных исследований связаны с вопросами кыргызского языкознания и тюркологии, академик Б. О. Орузбаева в своей научной деятельности не могла не обратиться к эпосу «Манас», считающемуся вершиной духовного наследия кыргызского народа. Некоторые из таких работ посвящены значению и роли эпоса как образца фольклорного, духовного наследия в исторической и культурной жизни

кыргызского народа, а другие посвящены вопросам лингвистического (языкового) аспекта эпоса. В связи с этим, целью данной статьи является краткий обзор некоторых статей ученого: "История письменности и фольклора киргизов", "Эпос "Манас" – величайший памятник устного народного творчества", "Из лексики "Манаса" (клички скакунов)", Язык эпоса "Манас" один из основных источников в создании истории кыргызского языка.

В заключении пришли к выводу, что круг научных интересов академика Б. О. Орузбаевой был обширным и она внесла определенный вклад в развитие манасоведения.

Ключевые слова: Б. О. Орузбаева, ученый-языковед, кыргызское языкознание, тюркология, эпос "Манас", общие вопросы, лексика, клички скакунов, история кыргызского языка.

Abdykerimova A. E., doctor of philology

aaida1973@mail.ru

ORCID: 0009-0005-3680-8348

Omurbekova M. O., master's student

omurbekovameerim777@gmail.com

ORCID: 0009-0001-6220-3087

K. Tynystanov Issyk-Kul state university

Karakol c., Kyrgyzstan

THE PROBLEMS OF THE EPIC "MANAS" IN RESEARCH ACADEMICIAN OF B. O. ORUZBAYEVA

The article is devoted to a brief review of some studies on the epic "Manas" by an outstanding representative of Kyrgyz linguistics, linguist, academician B. O. Orazbayeva. Despite the fact that the main directions of his scientific activity are related to the issues of Kyrgyz linguistics and Turkology, academician B. O. Orazbayeva in her scientific activity has repeatedly referred to the epic "Manas", considered the pinnacle of the spiritual heritage of the Kyrgyz people. Some of these works are devoted to the significance and role of the epic as an example of folklore and spiritual heritage in the historical and cultural life of the Kyrgyz people, while others are devoted to the linguistic aspect of the epic. In this regard, the purpose of this article is a brief overview of some of the scientist's articles: "the history of writing and folklore of the Kyrgyz", "The epic "Manas" – the greatest monument of oral folk art", "From the vocabulary of "Manas" (nicknames of horses)", "The language of the epic "Manas" is one of the main sources in the history of the Kyrgyz language."

In conclusion, it was concluded that the range of scientific interests of Academician B. O. Oruzbayeva was extensive and she made a definite contribution to the development of Manassic studies.

Keywords: *B. O. Oruzbayeva, linguist, kyrgyz linguistics, turkology, epic "Manas", general questions, vocabulary, nicknames of horses, history of the kyrgyz language.*

Кыргыз илиминде, өзгөчө, улуттук тил илиминде илимий коомчулук, тилчи-окумуштуулар жана жалпы эле эл тарабынан ыйгарылган «эне тилдин энеси» деген ардактуу наамга татыктуу болгон инсан академик Бүбүйнө Өмүрзаковна Орузбаева экендиги көпчүлүккө маалым. Азыркы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн башатында турган, айрыкча, агартуу иштеринин, улуттук илимдин, маданияттын, адабияттын жаралышында ченемсиз салым кошуп, кыргыз лингвистикасынын пайдубалын түптөгөн Касым Тыныстановдун, андан кийинки тилчи-окумуштуулардын иштерин, илимий идеяларын улантып, тереңдетип, кыргыз тил илиминин өнүгүшүндө олуттуу эмгек өтөгөн Б. О. Орузбаеванын ысымы кыргыз тарыхында, улуттук лингвистиканын жана түркология илиминин тарыхында өзгөчө орунда турганы талашсыз. Ал, академик С. Ж. Мусаев белгилегендей, «...кыргыз тилге ак ... кызмат кылды, чын дили, ак ниети менен дилгирленип эне тилине күйүп бышты, күйгүлтүк тартып убайым жеди. Эне

тилин жерибей, эрип жашады, сүйүп жашады, басмырлабай барктап жашады, эне тил үчүн күрөшүп жашады, эне тили үчүн кубанып жашады, эне тилин өмүрүнүн максаты, жашоосунун өбөлгөсү кылып жашады» [2, 19-б.]. Кыргыз тил илиминин лексикография, лексикология, диалектология, морфология, сөз жасоо, термин жана терминология, алфавит, орфографиясынын, ошондой эле, ономастика, социоллингвистиканын маселелери боюнча изилдөөлөрү, жараткан эмгектери, жогоруда белгиленгендей, улуттук лингвистиканын өнүгүшүндө илимий-теориялык жактан өзүнчө бир этаптык, баскычтык, айрымдары фундаменталдык мааниге ээ эмгектер катары эсептелип калды. Тилдин теориялык маселелери менен гана алектенбестен, колдонмо-практикалык мааниге ээ болгон эмгектерди, атап айтканда, түрдүү багыттагы сөздүктөрдү түзүүдө, учурунда Кыргыз Совет Энциклопедиясынын бардык томдорун иштеп чыгуу жана даярдоону жетектөөдө аткарган иштери өзүнчө изилдөөнүн алкагында сөз кылууга татыктуу. Ошону менен катар академик Б. Ө. Орузбаева эл аралык илимий коомчулукка көрүнүктүү түрколог-окумуштуу катары да белгилүү болгон. Бул жаатта байыркы жана орто кылымдардагы түрк эстеликтеринин тили жана алардын изилдениши, «алтай гипотезасы», кыргыз тили менен башка түрк тилдерин салыштыруу ж. б. маселелер боюнча эмгектери бар. Мурунку СССРдеги түркология илиминин өкүлдөрү, кийин түрк тилдүү өлкөлөрдүн бул жааттагы окумуштуу-изилдөөчүлөрү, ал гана эмес, Венгрия, Германия, Америка ж. б. у. с. өлкөлөрдөгү түрколог изилдөөчүлөр Б. Ө. Орузбаеванын эмгектерин пайдаланып, аларга шилтеме берүү менен, ал эмгектердин илимий-теориялык мааниси жогору экенин ырастап, авторго залкар окумуштуу катары сый-урмат менен мамиле кылып келишкени белгилүү. Ошондой эле, окумуштуунун илимий кызыкчылыктарынын өтө олуттуу бөлүгүн кыргыз тилинин кечегиси, бүгүнкүсү жана келечегине, тил мыйзамына, тилибиздин мамлекеттик тил статусуна ылайык жашоо, колдонулуу жана кызмат аткаруу чөйрөсүнө, абалына ж. б. байланыштуу маселелер түзгөн. «Мамлекеттик тил жөнүндөгү» алгачкы Мыйзамдын 1989-жылы даярдалышынын жана кабыл алынышынын башында да академик Б. Ө. Орузбаева турганы белгилүү.

Окумуштуунун илимий кызыкчылыктарынын алкагы жалаң гана кыргыз тил илиминин, түркологиянын маселелери менен чектелген деп айтуу туура эмес. Ал фольклористика, адабияттаануу, тарых маселелерине, белгилүү окумуштуулардын, инсандардын илимий ишмердүүлүгүнө арналган эмгектерди да жараткан. Биз макалабызда Б. Ө. Орузбаеванын лингвистикалык багыттагы эмгектерине эмес, кыргыз элинин улуу эпосу «Манаска» арналган айрым бир эмгектерине кайрылып, алардын илимий-теориялык маанисин талдоого алуу максатын койдук.

Кыргыз рухунун туу чокусу катары саналып, мезгил бүктөмдөрүндө калган далай кылымдардан бери жашап келе жаткан «Манас» трилогиясы элибиздин узак жана түмөн түйшүктүү тарыхын, кайталангыс каада-салтын жана дүйнөтаанымын, адамдык нарк-насили менен жашоо философиясын, күрөштөрү менен үмүт-тилектерин, кыскасы, көп кырдуу, татаал ички жана сырткы жашоо-турмушун бөтөнчө көркөм эстетикалык формада баян этип, нечендеген доорлордон бери эл оозунан түшпөй, айтылып келе жатат. Ал көп катмарлуу энциклопедиялык мазмуну, көп сандагы образдары, элдин тарыхы, социалдык-рухий турмуш-тиричилиги менен ажырагыс байланышы, көркөм-эстетикалык кунары, тилдик байлыгы аркылуу улуттук рухий мурастардын арасында өзгөчө орунда турары талашсыз. Ошондуктан “Манас” трилогиясын ар тараптуу, анын ичинде фольклористикалык, тилдик, философиялык, этнографиялык, тарыхый, географиялык, маданияттаануучулук ж. б. аспектилерде изилдеп үйрөнүү зор мааниге ээ экени талашсыз. Академик Б. Ө. Орузбаева да

“Манас” эпосун изилдөөгө байланышкан маселелерден кыйгап өтпөй, бир катар эмгектерди жараткан. Алсак, “История письменности и фольклора киргизов”, “Эпос “Манас” – величайший памятник устного народного творчества”, “Из лексики “Манаса” (клички скакунов)”, “Кыргыз тилинин тарыхын түзүүдө “Манас” эпосунун тили негизги булактардын бири”, “Манас” жана Д. Алмаши” ж. б. эмгектерин көрсөтүүгө болот. Байкалып тургандай, аталган эмгектеринин айрымдары “Манас” эпосунун фольклордук, рухий мурас катары кыргыз элинин турмушундагы маани-маңызына арналса, айрымдары эпостун тилдик аспектинин кээ бир маселелерине жана эпоско байланышкан башка жагдайларга арналган. Ырас, окумуштуунун улуу эпостун тигил же бул маселелерине багытталган булардан башка да эмгектери бар экени белгилүү. Биз макалабыздын чегинде булардын айрымдарына гана кайрылып, сереп берип көрүүнү туура таптык.

Окумуштуу “Манас” эпосуна кайрылганда, аны кыргыз тарыхы, жазмасы, элдик оозеки чыгармачылыктын башка үлгүлөрү, ошондой эле тилибиздин тарыхы жана өнүгүү эволюциясы менен ажырагыс байланышта карайт. Муну “История письменности и фольклора киргизов” [3] аттуу макаласынан ачык байкоого болот. Кыргыздар Түштүк Сибирди жана Орто Азияны мекендеген эң байыркы элдер экенин белгилөө менен, көп кылымдык тарыхында далайды: саясий бийиктөө доорлорун да, коңшу феодалдык-патриархалдык мамлекеттерге көз карандылыкка тушуккан учурларды да башынан кечиргенин, анын баары элдин турмуш-тиричилиги менен маданиятында өз изин калтырганын көрсөтөт. Элибиз байыркы доорлордо өзүнүн руникалык жазма-сызмасына ээ болгону менен, көчмөн жашоо образына жана тарыхый кырдаалдарга байланыштуу ал жазманы сактап кала алган эмес, андан кийинки араб графикасына негизделген уйгур жазуусу менен жазылган эстеликтер да бизге жетпеген. Бирок жазма-сызманын сакталбай калышы элдин рухий турмушуна терс таасир тийгизбестен, тескерисинче элдик оозеки чыгармачылыктын интенсивдүү өнүгүшүнө жол ачкан. Ошондуктан элдин эстутуму көптөгөн жомокторду, жөө жомокторду, уламыштарды, элдик ырларды, макал-ылакаптарды, “Манас” баштаган эпикалык чыгармаларды сактап калып, биздин күндөргө жеткиргенин белгилейт. Булардын арасында “Манас” баатырдык дастаны өзгөчө орунда туруп, өзүнүн көлөмү, көркөмдүк сапаты, мазмундук бийиктиги жагынан теңдешсиз экендиги – талашсыз факт. Мындай монументалдык эпикалык туунду бир күн же бир жылдын эмес, айтуучулардын бир канча муунунун чыгармачыл аракетинин натыйжасы экенин адилет көрсөтүү менен, Келдибек, Балык, Найманбай, Тыныбек, Чоюкелерди атап өтөт. Ал эми эпосту башка элдерге таанытууда казак агартуучусу Ч. Валихановдун, саякатчы П. П. Семенов-Тянь-Шанскийдин, академик В. В. Радловдун салымы бар дейт.

Эпосту эл арасынан жыйноо, системалаштыруу жана басып чыгаруу иштери совет доорунда, 1924-жылдан башталганы, кайсы манасчылардан жазылып алынганы, бул ишке кимдер катышканы, эпостун бөлүмдөрүнүн басмадан жарык көрүшү боюнча маалыматтар берилген. Кийинчерээк “Манас” эпосуна арналган атайын изилдөөлөргө окумуштуулар В. М. Жирмунский, А. Н. Бернштам, М. И. Богданова, М. Ауэзов, К. Рахматулин, Б. М. Юнусалиев, З. Мамытбеков ж. б. кайрылганын көрсөтөт. Бирок автор тарабынан макалада эпосту эл арасынан жыйноо, системалаштыруу жана басып чыгаруу иштеринин башында туңгуч профессор К. Тыныстанов турганынын көрсөтүлбөшү, изилдөөчүлөрдүн катарында Т. Байжиев, З. Бектеновдордун ысымдарынын жоктугу ошол мезгилдеги идеологиялык жагдай менен байланыштуу болсо керек деп эсептейбиз.

Макалада азыркы манастануу илиминде жалпы белгилүү болгон маалыматтар орун алгандай көрүнгөнү менен, эмгек 1967-жылы жазылып жарык көргөнүн, ал

учурда манастануу өзүнчө илим катары түптөлө электигин жана макаладагы көпчүлүк маалыматтар бул жааттагы изилдөөчүлөрдөн башка чөйрөгө кеңири тарала электигин эске алганда, эмгекте актуалдуу жана маанилүү илимий маселелер көтөрүлгөнү шек саноону жаратпайт.

“Эпос “Манас” – величайший памятник устного народного творчества” аттуу докладында буга чейин кеп болгон эмгегинде айтылган көз караштар улантылып, андан ары тереңдетилип, толукталып берилген [4]. Аталган доклад 1969-жылы Москвада өткөн “Кыргызстандын илим күндөрүнүн” алкагындагы жолугушууда окулган экен. Анда кыргыздар тууралуу маалыматтар биздин доорго чейинки II кылымга таандык болуп, андан кийин белгилүү бир кырдаалдарда коңшулаш элдердин тарыхында орун алары көрсөтүлгөн. Көп кылымдык тарыхында кыргыздардын өз алдынча этикалык ченемдери, адеп-ахлагы, каада-салттары, рухий байлыгы калыптанып, анын баары элдик оозеки чыгармаларда чагылдырылган. Алардын туу чокусунда элдин улуу эстелиги болгон “Манас” эпосу турары белгиленет да, дүйнөдөгү эпикалык мурастын көрүнүктүү үлгүлөрү менен салыштырылып берилген. Андан соң автор эпостун негизги үч бөлүмүнө, алардын сюжеттик түзүлүшүнө, башкача айтканда, чагылдырылган негизги окуяларга кыскача сыпаттама берип, эпостун эл-жерди коргоо, эл-жердин көз карандысыздыгы менен байланышкан негизги идеясына, элдүүлүгүнө токтолгон. Автор “Манаста” кыргыз элинин өткөндөгү тарыхынын окуялары поэтикалык формага салынып, көркөм чагылдыруу аркылуу негизги каармандын – элдик баатырдын айланасында жалпылаштырылган деген көз карашын билдирген. Эл турмушунун ар кандай жагдайлардагы көрүнүштөрү: төрөлүү, үйлөнүү, көчүп конуу, өлүм, баталдык сүрөттөөлөр, мейман тосуу, элдик оюндар, башка уруулар жана элдер менен алака-мамиле, аңчылык көрүнүштөрү, пейзаждык көрүнүштөр ж. б. укмуштай ыр формасына салынып, салыштыруу, гипербола, макалдар, ылакаптар жана башка тилдик каражаттардын жардамы аркылуу көркөм сүрөттөлгөн дейт. Кыргыз эли “Манас” эпосуна өзгөчө сый-урмат, аздектөө менен мамиле кылуусун, эпос эчендеген доорлордон бери эл турмушунун ажырагыс бир бөлүгүнө айланганын негиздеп берүүгө аракеттенген.

Бул макалада да буга чейинки эмгекте орун алган “Манасты” жыйноо, системалаштыруу, басып чыгаруу, манасизилдөөчүлөр жана алардын эмгектери, эпостун бөлүмдөрүнүн жарык көрүшү, орусчага которулушу ж. б. тууралуу маалыматтар кеңейтилип берилген. Буга чейин белгиленип кеткен В. М. Жирмунский, А. Н. Бернштам, М. И. Богданова, М. Ауэзов, К. Рахматулин, Б. М. Юнусалиев, З. Мамытбековордун ысымдары Е. Д. Поливанов, П. Фалев, Л. Н. Берков, С. М. Абрамзон, А. А. Петросян, С. Мусаев, С. Бегалиев, Э. Абдылдаевдердин ысымдары жана айрымдарынын негизги эмгектерин көрсөтүү менен толукталган. Ошондой эле XX кылымда 50-жылдардын башында “Манас” эпосунун айланасында болгон кызуу, көпчүлүк учурда кескин карама-каршылыктуу пикирлер орун алган талаш-тартыштар тууралуу да учкай эскерип кеткен. Эпосту фольклористикалык өңүттө гана эмес, кеңири алкакта: тарыхый-этнографиялык жактан, тилдик жактан, поэтикасы ж. б. жактан системдүү изилдеп үйрөнүү зарылдыгы тууралуу жыйынтык чыгарган. Демек, Б. Ө. Орузбаева жаңыдан түптөлө баштаган, бирок расмий түрдө тааныла элек манастануу илими боюнча да көптөгөн илимий маалыматтарга ээ болгонун баамдай алабыз.

Лингвистикада тиешелүү тилдин фактыларына таянуу менен жүргүзүлө баштаган кандайдыр бир жаңыча изденүү илимдин бүтүндөй бир проблемасын иликтеп-үйрөнүп баштоого жол ачат. Ал көптөгөн изилдөөчүлөрдүн, окумуштуулардын илимий кызыкчылыгынын алкагына кирип калса, илимдин же илим тармагынын жаңы

концепциясын жаратып, аны тереңдетүү, системалаштыруу башталат [7, 16-б.]. Академиктин сөзгө алына турган кийинки макалалары дал мына ушундай мүнөзгө ээ деп айтсак, аша чапкандык болбойт.

Окумуштуунун “Из лексики “Манаса” (о кличках скакунов)” деп аталган макаласы 1975-жылы ленинграддык тарыхчы В. А. Ромодиндин өтүнүчү боюнча жазылган, бирок басмадан чыккан-чыкпаганы тууралуу такталган маалыматтар жок [5].

Макалада автор “Манас” эпосу ушуга чейин фольклористикалык планда гана каралып, ал эми лингвистикалык изилдөөлөрдүн предмети боло электигин, эпостун лексикасынын сөздүгү түзүлө электигин көрсөтөт. Байкалгандай, “Манас” эпосун лингвистикалык аспектиде изилдеп-үйрөнүү мындан 50 жыл мурда гана жаңыдан колго алына баштаган жана бул жааттагы изилдөөлөрдүн алгачкыларынын бири Б. Ө. Орузбаевага таандык болгон экен. Ал – жогоруда аталган макаласы. Анда окумуштуу “Манас” эпосунун “Көкөтөйдүн ашы” окуясында кезиккен күлүктөрдүн (жылкы) аталыштарын семантикалык талдоого алган. Автор изилдөөсүндө эпостун бириктирилип кыскартылган вариантынын материалдарына таянган. Эпостун дал ушул окуясы кыргыз турмушунун деталдарына бай экендигин белгилөө менен, энчилүү аттардын, этнонимдердин, топонимдердин, күлүк (жылкы) аталыштарынын, аскердик согуштук куралдардын аталыштарынын эң чоң алкагы ушул эпизоддо орун алганын көрсөткөнү автордун эпостун сюжети менен жакшы тааныш экендигин ырастап турат. Ошондой эле мындай көп түрдүүлүктү лингвистикалык планда изилдөөгө алуу белгилүү бир илимий кызыкчылыкты жаратары шексиздиги көрсөтүлөт.

Б. Ө. Орузбаева “Көкөтөйдүн ашында” кездешкен энчилүү аттар боюнча боюнча статистикалык маалыматтарды келтирип, 120дай адам ысымдары же антропонимдер, 80ден ашуун жер-суу аталыштары же топонимдер, элдердин, уруулардын 30га жакын аталыштары же этнонимдер, ошондой эле күлүктөрдүн (жылкылардын) 30дан ашык аталыштары кезиккенин көрсөткөн. Белгилеп коюучу жагдай: Б. Ө. Орузбаева бул маалыматтарды эпостун бириктирилип кыскартылган вариантынын материалдары боюнча берген. Ал эми “Манастын” бүгүнкү күндө колубузга жеткен кыскартылбаган классикалык, тактап айтканда, Сагымбай Орозбаковдун жана Саякбай Каралаевдин варианттарындагы “Көкөтөйдүн ашында” бул көрсөткүчтөр окумуштуу келтирген маалыматтардан айырмалуу (көбүрөөк) болушу толук мүмкүн.

Автор кыргыз тили үй жаныбарларынын же малдын аталыштары, алардын жаштык градациясы, түсү, анатомиялык түзүлүшү менен байланыштуу сөздөргө бай экендигин белгилейт. Малдын түсүнүн түстүк гаммалары менен боёкчолорунун көп түрдүүлүгү түрк тилдериндеги төл жана туунду сөздөр аркылуу туюндурулат. Жылкынын түсүн билдирүүчү лексикалык туюндурулуштарда, баарыдан мурда, негизги түстүк атоолор колдонулат: *кара, күрөң, буурул, көк, сары, кызыл, боз*, ошондой эле жылкынын түсүнө карата гана колдонулуучу спецификалык белгилөөлөр: *ач* – светлый, *ак көк* – светло-голубой, *боз* – серый (светло-серый, золотисто-серый, светло-пепельный), *кер* – карий, *куу* – белый, бледно-желтый (“Манаста” гана), *күрөң* – бурый, коричневый, *кула* – саврасый, *чабдар* – игрневый, *жээрде* – рыжий (жылкынын түсүн белгилөө үчүн гана), *сур* – голубой, серый.

“Манас” эпосундагы күлүктөрдүн аталыштары, негизинен, татаал сөз формасында келип, көп учурда жылкынын түсү, күлүктүк сапаттары же кандайдыр бир өзгөчө белгиси менен байланыштуу болгонун көрсөткөн: Аккула (Манас баатырдын аты), Торкашка, Кулатай (Көкчө баатырдын аты), Суркийик (Багыштын аты), Ачбуудан (Жолойдун аты), Көктулпар (Бакайдын аты), Чалкуйрук (Төштүктүн аты). Айрым күлүктөрдүн аталыштары бүт бойдон жылкынын түсү менен байланыштуу болгонун айтып, төмөнкү мисалдарды келтирет: Куучабдар, Суркула, Аксур, Телкызыл, Көгала,

Айсарала ж. б. Буга байланыштуу, “Манастагы” жылкы аталыштарынын көпчүлүгү азыркы кезген чейин эле баштапкы маанилерин сактап, структуралык-семантикалык жактан түшүнүктүү деген көз карашын билдирет. Ошол эле учурда Жоорукер, Коңкулбоз, Алгара, Бойтору, Алмаңбоз, Мааникер сыяктуу аталыштардын маанисин этимологиялык издөөлөрдүн натыйжасында түшүнүүгө болорун көрсөтөт да, Жоорукер аталышын структуралык жактан курамдык компоненттерге бөлүп, этимологиясын көрсөтүп берүү аракетин жасаган.

Окумуштуу эпостогу жылкы аталыштарында да, жалпы эле түстүк белгилөөлөр арасында да өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө негиз боло турган “ак” жана “ал” лексикалык бирдиктерине кененирээк токтолот. Ири малга карата алганда, кыргыздар төөнү, койду, эчкини *ак* деп (ак төө, ак кой, ак эчки), ак сөзү өзүнүн түз лексика-семантикалык маанисинде колдонулганын, ал эми калгандарын ак дебей, кызыл деп (кызыл ат, кызыл уй, кызыл өгүз), ал эми итке карата алганда куу (куу ит, куу дөбөт) деп тергеп айтышканын белгилейт. Бирок “Манас” эпосунда жылкы аталыштарында ак сөзү кызыл менен алмаштырылбаганын айтат: Аккула, Аксур, Аккоен. Ал эми айрым аталыштарда жолуккан *ал* сөзү байыркы түрк тилиндеги кызыл деген маанисинде колдонулганы тууралуу пикирин билдирген: Алгара, Алкүрөң ж. б. Демек, кеп болуп жаткан эмгегинде академик Б. Ө. Орузбаева “Манас” эпосундагы жылкы аталыштарына семантикалык, семантика-структуралык талдоо жүргүзүү аркылуу алардын структуралык-семантикалык моделдери байыркы түрк жама эстеликтеринде учураган жылкы аталыштарына туура келбестиги, демек, бул жагдай кыргыз тилинин өзгөчөлүгүн көрсөтө ала тургандыгы тууралуу бүтүм чыгарган. Окумуштуунун дал ушул бүтүмү “Манас” эпосунун ономастикалык лексикасы, кыргыз тилинин тарыхы үчүн олуттуу мааниге ээ көз караш деп айтууга болот.

Ал эми “Кыргыз тилинин тарыхын түзүүдө “Манас” эпосунун тили – негизги булактардын бири” деген аталыштагы макаласы 1995-жылы, “Манас” эпосунун 1000 жылдыгынын алкагында жазылып, жарык көргөн [6]. Бул макаласында окумуштуу кыргыз тилинин тарыхын түзүп чыгуу үчүн тилибиздин өздүк же төл материалдары кызмат кылышы керектигин көрсөтүп, бул максатты жүзөгө ашырууда “Манас” эпосунун тили анын базасы болуп кызмат өтөй алабы деген суроону койгон. Маселенин чечилиши татаал экенин, бул булактагы тилдик фактылардын келип чыгышы, лингвистикалык-тыбыштык мүнөздөмөлөрү, тыбыштык шайкештик мыйзамченемдери менен баалоо бир кылка эместигин белгилейт. Бул көз карашын чечмелөө максатында бир катар ыңгайларды: 1) “Манас” эпосунун тилине миң жылдык мезгил аралыгын эске алып баа берүү зарылдыгын; 2) бул мезгил аралыгында накта кыргыздарга гана тиешелүү жазма эстеликтердин сакталып калбагандыгын; 3) орхон-энесай эстеликтеринин жана Ж. Баласагындын “Кутадгу билиги” менен М. Кашкаринин “Диванынын” тилдик өзгөчөлүктөрү бар экенин; 4) кыргыз этносу өз тарыхында, негизинен, көчмөн турмуш образында жашагандыктан, башка түрдүү этностор менен алакада, карым-катышта болгонун жана бул жагдай тилибизге да олуттуу түрдө таасир тийгизгенин, андай алакалар кыргыз этносунун тилинде издерин калтырганын белгилейт. Ал издер байыркы катмар болгон согдулар тилинин, XVIII кылымдан берки араб тилинин, чагатай тилинин таасирлери экенин көрсөтөт. Мындан соң кыргыз тилинин калыптануу этаптары боюнча академик Б. М. Юнусалиевдин этапташтыруусуна тилчи-окумуштуулар Э. Р. Тенишев менен Б. Ө. Орузбаева кошумча киргизген бөлүштүрүү берилип, негизги үч этап сыпаттоого алынган.

Жыйынтыгында, “Манастын” тилин кыргыз тилинин тарыхый кылыптанышынын базасы катары кароого негиз берген өбөлгөлөр катары булар көрсөтүлгөн: 1) эпостун

текстинде кыргыз тили үчүн байыртан берки тыбыш системасынын, сөз түркүмдөрүнүн, негизги грамматикалык көрүнүштөрдүн, өзгөчө, сөз өзгөртүү системасынын, сөз жасоо каражаттарынын көпчүлүгүнүн, синтаксистик көрүнүштөрдүн, атап айтканда, сөз айкаштарынын ыкмалары менен сүйлөмдөрдүн типтеринин ж. б. туруктуу, өзгөрүүсүз сакталып келе жатышы; 2) лексикасында миң жылдап эч өзгөрүүсүз колдонулуп келе жаткан катмардын да, сейрек кездешкен реликт көрүнүштөрдүн да, башка тилдерден өздөштүрүүлөрдүн да орун алышы.

Окумуштуу академик Б. М. Юнусалиевдин азыркы кыргыз жалпы элдик тилинин негизги өздүк белгилери XIII-XIV кылымдарда эле калыптанып бүткөндүгү тууралуу тезисине кошулуу менен, “Манастын” колдо болгон материалдарынын тили – азыркы эле кыргыз тилинин өзү, нукура кыргыздын тили деп, эпостун миң жылдык өмүр сүрүп келишине курал болгон кыргыз тили небактан эле калыптанып, бардык салаалары өз нугуна түшкөнү, демек, кыргыз тилинин тарыхын жазууда “Манастын” тили негиз, база катары толук кандуу кызмат аткара алары тууралуу корутунду чыгарат.

Академик Б. Ө. Орузбаеванын аталган макаласын кыргыз тили, анын өнүгүү тарыхы “Манас” эпосу менен ажырагыс байланышта экендиги тууралуу постулатка айланган көз караштын ынанымдуу далили катары эсептөөгө болот.

Жыйынтыктап алганда, Б. Ө. Орузбаевнын “Манас” эпосуна арналган илимий эмгектеринде кыргыз элинин улуттук өзүн таанып билүүсү, улуттун негизги белгиси болгон тилин таанып билүүсү, рухий жана маданий баалуулуктардын баркын-наркын туура баалоо өткөндүн маданий мурастарын, биринчи кезекте, “Манас” эпосун ар тараптуу өздөштүрүү, түрдүү аспектиде, анын ичинде лингвистикалык планда илимий изилдеп үйрөнүүгө алуу жана азыркы учурдагы маанисин туура аңдап-түшүнүү менен байланыштуу экендиги тууралуу идеялар, көз караштар орун алып, алар илимий-теориялык негизде жеткилен, ынанымдуу туюндурулган. Демек, окумуштуу кыргыз лингвистикасынын жана түркология илиминин эле эмес, манастануу илиминин өнүгүшүнө да белгилүү даражада салым кошкон деп айта алабыз.

Адабияттар:

1. Академик Бүбүйна Орузбаевага 100 жыл: макалалар жыйнагы жана эмгектеринин тизмеси / Жооптуу ред. С. Ж. Мусаев. - Бишкек, 2024.
2. Мусаев, С. Ж. Эне тилдин энеси же академик Бүбүйна Орузбаеваны учкай эскерип / С. Ж. Мусаев / Китепте: Академик Бүбүйна Орузбаевага 100 жыл: макалалар жыйнагы жана эмгектеринин тизмеси. - Бишкек, 2024. - 19-27-бб.
3. Орузбаева, Б. Ө. История письменности и фольклора киргизов / Б. Ө. Орузбаева / Китепте: Орузбаева, Б. Ө. Кыргыз тилилими: макалалар жыйнагы. 2-т. - Бишкек, 2004. - 63-65-бб.
4. Орузбаева, Б. Ө. Эпос “Манас” – величайший памятник устного народного творчества / Б. Ө. Орузбаева / Китепте: Орузбаева Б. Ө. Кыргыз тилилими: макалалар жыйнагы. 2-т. - Бишкек, 2004. - 78-81-бб.
5. Орузбаева, Б. Ө. Из лексики “Манаса” (о кличках скакунов) / Б. Ө. Орузбаева / Китепте: Орузбаева Б. Ө. Кыргыз тилилими: макалалар жыйнагы. 2-т. - Бишкек, 2004. - 106-109-бб.
6. Орузбаева, Б. Ө. Кыргыз тилинин тарыхын түзүүдө “Манас” эпосунун тили негизги булактардын бири / Б. Ө. Орузбаева. Китепте: Орузбаева Б. Ө. Кыргыз тилилими: макалалар жыйнагы. 2-т. - Бишкек, 2004. - 165-167-бб.
7. Орузбаева, Б. Ө. Илимдерге саякат / Б. Ө. Орузбаева. - Бишкек, 2010.